

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

ФЕДОРІНЧИК АРТЕМ СЕРГІЙОВИЧ

УДК: 81'367:81'367.5

СТРАТЕГІЇ КОДУВАННЯ ЯДЕРНИХ ДІЄСЛІВНИХ АКТАНТІВ

10.02.15 – загальне мовознавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

Одеса – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української мови, літератури та східних мов прикладної лінгвістики Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», **Міністерство освіти і науки України.**

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Халимоненко Григорій Іванович.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Кияк Тарас Романович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри германської філології та перекладу;

кандидат філологічних наук
Савченко Євгенія Юрївна,
Державний заклад
«Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»,
старший викладач кафедри перекладу і теоретичної та
прикладної лінгвістики.

Захист дисертації відбудеться «12» жовтня 2017 р. о 16 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради **К 41.053.05** Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65045, м. Одеса, вул. Єврейська, 25.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий «11» вересня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. А. Дружина

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Історія цілеспрямованого вивчення архітектури речення бере початок щонайменше з роботи «Основи структурного синтаксису» Люсьєна Теньєра (1959-й рік; було введено зокрема поняття синтаксичної валентності й поділ на актанти й сирконстанти), хоча немало міркувань щодо актантної структури можна знайти вже в граматиці санскриту Паніні (5-те століття до нашої ери). У подальшому міркування Л. Теньєра доповнили і розширили його послідовники: зокрема Чарлз Філмор увів поняття семантичних ролей, Едвард Кінен запропонував багатофакторний підхід до синтаксичної категорії підмета, Майкл Сільверстен заклав основи для подальших обговорень явищ розщепленого кодування, Бернард Комрі й Роберт Діксон систематизували наявні підходи до ергативних стратегій і конструкцій, а також увели семантико-синтаксичні поняття A, O/P, S (у даній роботі, відповідно, «агентив», «пацієтив» і «єдиноподібний»), Пол Гоппер і Сандра Томпсон визначили співвідношення між семантичною й синтаксичною перехідністю. Вагомий внесок у розвиток відповідних синтаксичних теорій також внесла Московська лінгвістична школа (60-70-ті роки 20-го століття).

В українському мовознавстві структуру речення досліджували зокрема С. С. Смеречинський, Л. А. Булаховський, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, М. Я. Плющ, А. П. Загнітко, К. Ф. Шульжук. Серед сучасних дослідників також потрібно виділити Ошільд Нес і її праці в контексті прототипової перехідності, Емму Генюшене, якій належить перший системний опис зворотних станів, Сюзанну Кеммер (відповідно, середні стани), Анну Северську (пасиви), а також Дені Креселя, Жільбера Лазара, Мартіна Гаспельмата, Масайосі Сібатані, Талмі Гівона, Марка Донох'ю, Маріанну Мітун, О. Є. Кібрика, А. Л. Мальчукова, у працях яких обговорюються різні аспекти роботи з актантною структурою.

Синтаксис посідає особливе місце серед галузей мовознавства завдяки своїй універсальності. Морфологічна комбінаторика буває доволі розгалуженою, але для аналітичних мов вона малоактуальна; лексико-семантичні особливості погано піддаються систематизації й не завжди дозволяють прямі порівняння; набори й комбінації фонем є елементами відносно закритих класів – на цьому тлі способи побудови речень, так чи інакше задіяні в будь-якій мові, виглядають гарним полем для застосування методів різних мовознавчих течій.

Незважаючи на значну кількість робіт у сфері синтаксису, архітектура речення залишається однією з найбільш обговорюваних тем у мовознавстві. Це зумовлено в тому числі надходженням в останні десятиліття значної кількості даних, отримати доступ до яких з огляду на географічні, соціальні та економічні фактори стало набагато простіше.

Відповідно, **актуальність** дослідження визначено поточною потребою переглянути «класичні» підходи до можливих способів комбінування елементів речення між собою, звести воєдино наявні наукові результати,

заповнити лакуни і запропонувати комплексне теоретичне вирішення проблем даної області. Крім того, важливим завданням є аналіз принципів організації українських синтаксичних конструкцій на фоні матеріалу генетично й типологічно неспоріднених мов. Систематизація способів побудови речення має особливе значення в епоху інформаційних технологій: в той час як комп'ютери вже відносно добре працюють із фонетикою та лексикою, синтаксичні зв'язки часто стають для них нездоланною задачею.

Окрім розгляду базових принципів організації актантної структури, було вирішено додатково розглянути два типи можливих станових трансформацій: зворотні (і похідні від них декаузативні) та пасивні. Обидва типи активно вживаються в українській мові й пов'язані між собою діахронічно.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідних робіт Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» з теми «Наукові підходи до вивчення мовознавства у світлі сучасних процесів державотворення» (номер державної реєстрації 0108U005303). Автором досліджувалися стратегії кодування ядерних дієслівних актантів з метою систематизації підходів до їхнього аналізу в українській мові в порівнянні з іншими мовами світу. Тема дисертації затверджена вченою радою Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» (протокол від 25.12.2008 р. № 6).

Мета дослідження – систематизувати можливі стратегії кодування актантів у реченні, в тому числі пов'язані зі становими трансформаціями, актуальними передусім для української мови.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- описати типи актантних структур і необхідних для їхнього аналізу понять (предикати, актанти, сирконстанти, семантичні ролі, діатези);
- встановити основні типи «перехідних» і «двоперехідних» морфосинтаксичних орієнтацій;
- окреслити перелік способів модифікації актантної структури (конверсиви, стани, актантні деривації);
- класифікувати засоби вираження зворотності згідно з їхньою формою та семантикою; встановити можливі джерела їхнього походження; за наявності в мові різних способів вказування на зворотність – з'ясувати, чим зумовлюється вибір кожного з них;
- розглянути принципи застосування пасивних перетворень і визначити джерела їхнього походження;
- створити системний опис псевдопасивних конструкцій на підставі їхніх відхилень від прототипово пасивних;
- встановити особливості функціонування безособових пасивів у порівнянні з безособовими конструкціями і особовими пасивами;
- розглянути специфіку застосування пасивних станів до конструкцій з ергативною орієнтацією.

Об'єкт дослідження становлять українські предикативні структури, їхні аналоги в інших мовах світу, а також пов'язані з ними зворотні й пасивні конструкції.

Предмет дослідження – синтаксичні, семантичні та прагматичні принципи організації базової актантної структури і можливих станових трансформацій, синхронічні та діахронічні особливості їхнього функціонування.

Оснoву **матеріалу** дослідження складають граматичні описи і словники споріднених з українською індоєвропейських мов (переважно слов'янських, германських, романських), меншою мірою – представників інших сімей (абхазо-адигських, австроазійських, австронезійських, алтайських, араванських, афразійських, дравідійських, ескімосько-алеутських, ірокезьких, картвельських, кечуанських, маянських, місумалпанських, мускогських, нахсько-дагестанських, нігеро-конголезьких, ніло-сахарських, пама-ньюнгських, пано-таканських, салішських, сино-тибетських, тайкадайських, танкійських, таноанських, трансовогвінейських, уральських, хоканських, юто-ацтекських, яномамських, а також ізольованих і некласифікованих), монографії, збірники, окремі статті, присвячені окресленій проблематиці, а також дані з чуваської (тюркської), грузинської (картвельської) та удмуртської (фіно-угорської), власноруч зібрані під час поїздок у відповідні регіони.

Методологія і методи дослідження. Методологія дослідження базується на принципах наукового пізнання (об'єктивності, діалектичної єдності форми та змісту, загального та часткового, комплексності й системності, розгляду явища у його розвитку); провідними для дослідження є також принципи *антропоцентризму, експансіонізму, двовекторності, функціоналізму та експланаторності.*

Обраний в роботі *системний* підхід до об'єкту дослідження, спрямований на його вивчення у єдності форми, змісту і функції, зумовив вибір загальнонаукових та спеціальних методів у застосуванні комплексної методики лінгвістичного аналізу. Виявлення та систематизацію емпіричного матеріалу дослідження здійснено за допомогою *гіпотетико-дедуктивного* та *індуктивного* методів. Розв'язання конкретних завдань дисертаційного дослідження засноване на загальних положеннях *системного аналізу* з використанням *зіставного* методу. При встановленні (можливих) шляхів еволюції тих чи інших показників або конструкцій використовувався в тому числі *порівняльно-історичний* метод. На кожному етапі дослідження застосовано *описовий* метод.

Наукова новизна передусім полягає в розробці комплексного, послідовного підходу до аналізу актантної структури. Незважаючи на те, що в українському мовознавстві широко використовуються поняття предикатів і валентності (зокрема в А. П. Загнітка, І. Р. Вихованця, К. Ф. Шульжука, М. Я. Плющ, а також у спеціальній монографії М. І. Степаненка), детальний аналіз перехідних випадків між актантами й сирконстантами проводиться *вперше*; семантичні ролі були предметом обговорення зокрема в спільній

монографії І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської й В. М. Русанівського, проте це дослідження *вперше* долучає до їхнього розгляду матеріал різноструктурних мов. Крім того, *вперше* детально обговорюються принципи вибору діатез, зв'язок між семантичною і синтаксичною перехідністю, вмотивованість перехідних і двоперехідних морфосинтаксичних орієнтацій, типи конверсивних відносин. *Уперше* й з урахуванням сучасного синтаксичного матеріалу, в тому числі даних з мов, описаних протягом останніх десятиліть, впорядковуються засоби вираження зворотності й джерела їхнього походження, а також створюється класифікація типів пасивних і псевдопасивних конструкцій. Разом з аналізом нових даних пропонується також нова, необхідна для роботи з ними, термінологія.

Теоретичне значення полягає у внескові до розробки методики аналізу базових типів актантної структури і способів її модифікації. Надходження нових даних щодо типів побудови речень у різних мовах надає можливість по-новому подивитися на поняття, які протягом довгого часу вважалися лінгвістами усталеними. Систематизація проаналізованого матеріалу є необхідною сходинкою до кращого розуміння механізмів функціонування людської мови загалом, оскільки синтаксична структура є відображенням її композиційних можливостей. Отримані результати можуть бути застосовані в загальному мовознавстві, теорії синтаксису, типологічному мовознавстві, контрастивній лінгвістиці з метою виявлення спільного й відмінного у синтаксичних явищах різних мов.

Практичне значення дослідження полягає у можливості застосування отриманих результатів у теоретичних і практичних граматичних описах (у тому числі української мови), курсах загального мовознавства (розділи «Грамматика. Синтаксис»), на семінарських і практичних заняттях із теоретичної та практичної граматики (розділи «Синтаксис. Просте речення», «Способи вираження граматичних значень», «Синтаксична структура та змістові параметри речення», «Словосполучення і речення»), теорії й практики перекладу (розділ «Трансформаційні перетворення тексту при перекладі»), спецкурсах з теоретичної та практичної граматики. Результати дослідження можуть бути корисні для подальших досліджень у галузі синтаксису, морфології, семантики, прагматики, типології, історичної лінгвістики, у перекладацькій практиці, а також під час польових досліджень ще не описаних (або недостатньо повно описаних) мов. Важливою видається також можливість застосування отриманих даних для аналізу текстів комп'ютером, що в подальшому може бути використано в тому числі для покращення результатів машинного перекладу.

Апробацію основних положень і результатів дослідження здійснено на 7-ми наукових і науково-практичних конференціях, з них 2 – міжнародні, зокрема: XIX Міжнародна наукова конференція «Мова і культура» імені проф. Сергія Бураго (Київ, 2010); XX Міжнародна наукова конференція «Мова і культура» імені проф. Сергія Бураго (Київ, 2011); I Всеукраїнський форум молодих учених (Київ, 2010); II Всеукраїнський форум молодих учених (Київ, 2012); науково-практична конференція «Етнос, мова та

культура: минуле, сьогодення, майбутнє» (Рівне, 2011); Всеросійська науково-практична конференція за міжнародної участі «Національно-регіональна преса в системі ЗМІ Росії» (Іжевськ, 2015); Всеросійська науково-практична конференція «Комі-пермяцька мова і культура: минуле, теперішнє, майбутнє» (Перм, 2015); обговорено на засіданнях кафедри української мови, літератури та східних мов Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна».

Публікації. Проблематику, теоретичні та практичні результати дисертаційної роботи викладено у 6 публікаціях: 5 статей, опублікованих у фахових виданнях, визначених МОН України, 1 стаття у міжнародному науковому періодичному виданні (Росія).

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів із висновками до них, загальних висновків, додатку, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 208 сторінок, з них – 180 сторінок основного тексту. Робота містить 1 таблицю і 2 рисунки. Список використаних джерел налічує 234 позиції, з них 191 – латиницею.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, предмет, мету й завдання наукової розвідки, представлено джерела фактичного матеріалу, зазначено методи дослідження, розкрито новизну отриманих результатів, окреслено теоретичне й практичне значення дисертації, наведено відомості про апробацію роботи.

У першому розділі «**Теоретичні аспекти дослідження актантної структури**» проаналізовано поточні мовознавчі підходи до аналізу базової архітектури речення.

Ситуації, лексикалізовані мовою за допомогою відповідних предикатів, можуть композиційно складатися з певної кількості дрібніших підситуацій: пор. *‘Марія натерла ноги до крові’* = *‘Марія ходила’* + *‘поверхня ніг контактувала’* з *‘черевиками’* + *‘цілісність шкіри було порушено’* + *‘кров виступила назовні’*. Композицію ситуацій «у явному вигляді» можна спостерігати у серійних конструкціях, які складаються з кількох предикатів і описують єдину концептуалізовану подію; в українській мові такі конструкції (*‘сиджу дивлюся’*) маргінальні, але в інших можуть використовуватися набагато частіше; пор. приклад із кантонської мови зі статті О. Ю. Айхенвальд (верхні індекси вказують на відповідний тон):

Ngo⁵ bong¹ lei⁵ daa² din⁶-waa².

я допомагати ти робити телефон-дзвінок

‘Я зателефонував для тебе’ (букв. ‘допоможу тобі зателефонувавши’).

Учасники, через вказання яких визначається тлумачення того чи іншого предиката, класифікуються як **актанти** і протиставлені **сирконстантам**, присутність яких у ситуації необов'язкова. Класичною ілюстрацією до цієї теоретичної викладки є тлумачення дієслова *‘орендувати’*: людина / організація X орендує приміщення Y в людини / організації Z за суму W на

термін T. Якщо видалити T, ми отримуємо не ситуацію оренди, а купівлю. Якщо ж видалити W, це вже буде не оренда, а позика. При цьому навіть якщо в реченні з дієсловом ‘орендувати’ власник, сума і термін не вказані (‘я орендую квартиру в центрі’), ситуацією вони передбачені все одно.

«Заповнювачі» змінних, які входять до тлумачення лексеми, сучасна лінгвістика називає семантичними актантами. Відповідно, валентністю предиката є кількість незаповнених актантних позицій: пор. тривалентний ‘давати’, одновалентний ‘стояти’ і нульвалентний ‘світає’. Майже при кожному предикаті можна вказати час і місце, але обов’язковими вони можуть бути лише для незначної кількості предикатів (наприклад, ‘перебувати’ або ‘мешкати’); у кожного руху є своя швидкість, але і вона майже завжди лишається за межами тлумачення.

Загалом встановлення межі між актантами й сирконстантами в окремих випадках перетворюється на доволі нетривіальне завдання. Це зумовлено передусім особливостями функціонування лексичного складу і його залежності від контексту, виходячи із самої природи людської мови: ‘сказати’ щось можна з метою просто висловити свою думку, а можна у відповідь на щось, і це наближає дієслово ‘сказати’ до класу дієслів реакції (пор. ‘відповісти’, ‘заперечити’); те саме дієслово при наявності адресата наближається за значенням до ‘повідомити’, а за відсутності – до ‘вимовити’. Аналогічним чином ‘червоніти’ + ‘перед кимсь’ семантично наближається до предиката ‘соромитися’ (приклад О. В. Падучевої), а ‘жити’ в поєднанні з локативним учасником – до ‘проживати’ (приклад М. І. Степаненка).

Крім того, семантично близькі лексеми можуть тим не менше по-різному концептуалізуватися в різних мовах. Так, за спостереженнями Девіда Вілкінса, в пама-ньюнгській мові аранта (Австралія) тлумачення дієслів ‘класти’ і ‘дивитися’ передбачають не два, а три змінних учасники: спостерігача / пересувальника, побаченого / покладеного і локалізацію побаченого / покладеного (хоча статистично локалізація побаченого частіше залишається невираженою).

Актанти на семантичному рівні не завжди співвідносяться із синтаксичними: предикат ‘бачити’ передбачає присутність «інструментального» учасника, але явним чином дозволяє виразити його лише за відповідного контексту (‘зараз я бачу лише правим оком’). Інша можливість нестандартної реалізації семантичних партиципantів – їхня реалізація «не там»: зокрема терміном «підйом» позначають «передачу» партиципantів «нагору» (частковим випадком підйому є явище, відоме під назвою *accusativus cum infinitivo*). Ось кілька прикладів реалізації семантичних партиципantів «внутрішньої» предикації як синтаксичних партиципantів у матричній з англійської мови (узято зі статті Майкла Нунена):

Irv believes that Harriet is a secret agent ‘Ірв вірить, що Гаррієт – секретний агент’ → *Irv believes Harriet to be a secret agent*, букв. ‘Ірв вірить Гаррієта бути секретним агентом’.

It seems that Boris dislikes vodka ‘Здається, що Борис не любить горілку’ → *Boris seems to dislike vodka*, букв. ‘Борис здається не любити горілку’.

It's tough for Norm to beat Herb ‘Важко для Норми бити Герба’ → *Herb is tough for Norm to beat*, букв. ‘Герб важкий для Норми бити’.

У першій із зазначених пар Ірв вірить не Гарієту (скоріше навіть не вірить) і не в Гарієта, а в те, що Гарієт – секретний агент; таким чином, вкладений підмет став прямим додатком при матричному предикаті (subj → obj). Тут напрошується аналогія з реченням *Irv persuaded Harriet to be a secret agent*, де Гарієт є не тільки вкладеним підметом, але й безпосереднім об’єктом при дієслові ‘переконати’, тобто контролює нульовий вкладений підмет. У наступній парі підмет вкладеної предикації «піднімається» до підмета матричної (subj → subj), а в останній колишній прямий додаток стає підметом (obj → subj); пор. українське ‘фільм складний для сприйняття’.

«Віддавати» партиципанта «нагору» може не предикація, а інший учасник. У конструкціях з розщепленням посесора власне посесор концептуалізується як повноцінний партиципant (як правило, завдяки більшій афектованості, порівняно з вихідною конструкцією): ‘пофарбувати волосся мамі’ → ‘пофарбувати мамі волосся’, ‘купити корову Петра’ → ‘купити корову в Петра’, ‘підмести підлогу кухні’ → ‘підмести підлогу на кухні’. Зв’язок з афектованістю можна додатково проілюструвати тим, що речення ‘брат Марії помер’ може бути перефразоване як ‘у Марії помер брат’ лише за умови, що сама Марія ще жива.

Зустрічаються і приклади синтаксичних актантів без семантичних відповідників: пор. так звані експлетиви («пустушки», англ. dummies). Класичним прикладом їхнього вжитку є «погодні» предикати, у яких семантичні партиципанти відсутні; пор. аналоги української предикації ‘паде дощ’ (~ ‘дощить’): англ. *it is raining*, франц. *il pleut*, нім. *es regnet*, італ. *piove*. Такі синтаксичні «затички» зокрема в англійській, французькій і німецькій дозволяють не порушити умову на обов’язкову присутність підмета.

Поняття **семантичних ролей** дозволяє класифікувати предикати на підставі їхньої семантики незалежно від того, як вони кодують партиципantів «на поверхні»: пор. ‘Іван любить ліс’, ‘Івану подобається ліс’, ‘Івана вабить ліс’, де актант, співвіднесений з Іваном, отримує різне оформлення, хоча виражає ту саму роль експерієнцера. Через велику потенційну кількість діагностичних конструкцій спроби встановити однозначний перелік семантичних ролей приречені на невдачу, навіть якщо обмежитися матеріалом однієї мови; незважаючи на вказану обставину, аналіз семантики учасників навіть на базі тих ролей, які виділяють майже всі дослідники (агенс, пацієнс, експерієнцер, стимул, інструмент, реципієнт), неодноразово засвідчував свою корисність при зіставленні між собою окремих предикатів (у тому числі в різних мовах).

Термін «діатеза» використовується на позначення відповідності між семантичними ролями учасників та їхніми синтаксичними позиціями. Поняття «перехідності» й, відповідно, «перехідної діатези» протягом тривалого часу використовувалися без строгого наукового визначення.

Ошільд Нес запропонувала спиратися на гіпотезу максимально контрастних аргументів (The Maximally Distinct Arguments Hypothesis): прототипове перехідне речення описує предикацію, де два учасники виконують максимально семантично різні ролі в сенсі агентивних і пацієнтних характеристик, при цьому відповідні учасники максимально індивідуалізовані, тобто зокрема є людьми. Автор цієї роботи пропонує замість «індивідуалізації» говорити про «максимальну потенційну агентивність»: у такому випадку очевидно, що дія «на виході» може мати два максимально контрастні результати, у зв'язку з чим мовці будуть вдаватися до максимально контрастних кодувальних засобів.

Так, Сеппо Кіттіля порівнює діатези дієслів 'убити' й 'ударити' у фінській: *hän tappoi miehen* 'він/вона убив/убила чоловіка' ('чоловік' отримує показник акузатива -n), *hän löi miestä* 'він/вона ударив/ударила чоловіка' ('чоловік' отримує показник партитива -tä); тобто предикат із слабшою результативністю «видає» своєму пацієнсу не акузатив, а партитив (його діатеза є, так би мовити, «недоперехідною»).

Синтаксичне оформлення, яке отримують прототиповий агент і прототиповий пацієнс, зазвичай поширюється і на інших учасників, на підставі чого виділяються семантико-синтаксичні позиції **агентива** і **пацієнтива**; саме співвідносні з цими позиціями актанти найчастіше ядерні, тобто задіяні в різних синтаксичних процесах (узгодження, підйом тощо). Вибір «головних» учасників речення спирається на «природну» когнітивну виділеність (англ. natural prominence scale, cognitive saliency), внесок у яку вносять як «постійні» (англ. inherent) характеристики учасників на зразок «істота» / «не істота», так і «поточні» (англ. current): семантична роль у даній предикації, а також прагматична вага (пор. термін О. В. Падучевої «комунікативний ранг»).

Типологічно частотне використання «непрямих» діатезних рамок з експерієнтивними предикатами, причому експерієнцер часто кодується дативом: пор. 'мені властиво', 'мені здається', 'мені зле', 'мені холодно' тощо. Пор. також різницю в синтаксичному керуванні «експерієнтивних» предикатів 'любити (кого/що)', 'цікавитися (ким/чим)', 'дивуватися (кому/чому)', 'сердитися (на кого/що)'.

На основі зіставлення оформлення «єдиноподібного» учасника неперехідних предикацій з оформленням учасників перехідних виділяються можливі морфосинтаксичні орієнтації, найрозповсюдженими з яких є **акузативна** (позначає агентив аналогічно до «єдиноподібного») й **ергативна** (позначає пацієнтив аналогічно до «єдиноподібного»).

Наведемо приклад другої за розповсюдженістю стратегії, ергативної, з австралійської мови яларннга (з роботи Баррі Блейка): *ŋja wakati* 'я впав', *ŋaŋu kipi waŋati* 'я вбив рибу', *kipiŋku ŋja ɟasati* 'риба вкусила мене'. Як видно, пацієнтивний і «єдиноподібний» варіанти 'я' використовують форму *ŋja*, у той час як агентивний – *ŋaŋu*; 'риба' в абсолютиві має форму *kipi*, в ергативі – *kipiŋku*. Функціональний базис ергативної стратегії полягає в тому, щоб однаковим чином позначати «фігуру», незалежно від перехідності

речення: пор. 'груша впала' і 'я випустив грушу з рук', де роль груші, взагалі кажучи, залишилася тою самою. З іншого боку, акузативна стратегія, однаковим чином позначаючи «єдиноподібного» і агентив, базується на їхній прагматичній близькості: і той, і інший набагато частіше, ніж пацієнтив, виражають тему висловлювання.

За аналогією до перехідних предикатів, можна виділяти систему орієнтацій за «двоперехідних», тобто таких, де є два потенційні кандидати на пацієнтивне оформлення. Тут також домінують тільки дві з можливих стратегій: **індирективна** («пацієнтивно» оформлюється переміщений об'єкт) і **секундативна** («пацієнтивно» оформлюється реципієнт). Зокрема українська мова використовує індирективну стратегію (пор. 'я беру виделку', 'я дав сестрі виделку'), а нігеро-конголезська йоруба – секундативну, з немаркованими пацієнтивом і реципієнтивом (приклади Метью Драєра): *to ri baba e l'ana* 'я бачив батька твого вчора', *to ya a ni owo* 'я позичив йому грошей' (перед *owo* 'гроші' стоїть прийменник *ni*). З огляду на індексацію (узгодження) обидві вказані мови використовують нейтральні стратегії.

У контексті «двоперехідних» орієнтацій окрему проблему становить вибір «опорних» предикатів: хоча тривалентних предикатів у мовах світу загалом менше, їхні діатези демонструють велике розмаїття кодувальних засобів. І навіть якщо обмежитися предикатами власне передачі, відповідні діатези варіюються від майже завжди перехідно-аллативної в 'кидати' (центром уваги, як правило, є переміщений об'єкт) до майже завжди перехідно-інструментальної в 'бити' (центром уваги, як правило, є реципієнт, хоча пор. 'я відвісив йому стусана' і 'я нагородив його ляпасом'); пор. також українські 'я надсилаю їм гроші' і 'я забезпечую їх грошима'. Як правило, в якості «опорного двоперехідного» предиката використовується 'давати', хоча його діатеза часто демонструє різні «індивідуальні» особливості.

За певних дискурсивних умов та чи інша словниково задана діатеза може не відповідати потребам мовця; у такому разі можна скористатися **конверсивом** (пор. вибір у ситуації куплі-продажу між лексемами 'купити', 'придбати', 'продати', 'заплатити', 'витратити', 'коштувати', залежно від перспективи), підвидом яких можна вважати **станові перетворення** (пор. 'люди продавали книжки' → 'книжки продавалися людьми'). Широкий підхід до станів включає до їхнього складу також **актантні деривації**, зокрема інтерпретаційні зворотний і взаємний стани, понижувальний декаузатив та підвищувальні спонукальний і прикладний стани.

У другому розділі «Систематизація засобів вираження зворотності» представлено аналіз засобів, які використовуються для вказання на кореферентність учасників у різних синтаксичних позиціях.

Прикладом зворотного (рефлексивного) стану в українській мові є 'Петро мисться', де показник -ся вказує на те, що дія агентива спрямована на самого себе; з морфологічної точки зору, він виступає як постфікс. Важливо зазначити, що не кожна ситуація, в якій дія агентива спрямована на самого себе, концептуалізується як зворотний стан: пор. семантично близькі 'Петро піднявся' зі становим показником і 'Петро встав', де такий показник

відсутній. З іншого боку, на кореферентність учасників може вказувати не тільки становий маркер на предикаті, але й відповідні зворотні займенники: пор. *‘Петро побачив себе’*, *‘Петро закрит собою стіл’*, *‘Петро поклав книгу біля себе’*, *‘Петро намалював свого сина’*.

Стосовно плану значення слід сказати, що у відповідній «зворотній» ситуації діяч може діяти не тільки на себе (своє тіло), але й на співвідносні з ним об’єкти (відповідне переосмислення можна умовно назвати «метонімічним»). Так, дієслово *‘причесатися’* зазвичай виражає значення не *‘причесати своє тіло’* або *‘волосся по всьому тілу’*, а *‘причесати волосся на своїй голові’* (аналогічно і з *‘причесати Івана’*).

Інший важливий шлях еволюції семантики зворотності – відхід від строго композиційного значення ‘діяч спрямовує дію, означену базовим дієсловом, на самого себе так само, як і на інші об’єкти дійсності’. Так, дієслово *‘кинутися (на допомогу)’*, звісно, вказує на те, що діяч діє сам на себе, але не кидає себе в буквальному сенсі, а дієслово *‘застрелитися’* не можна вжити тоді, якщо відповідний діяч вистрелив у себе випадково. На позначення таких некомпозиційних, конвенціоналізованих, значень використовується термін «автокаузатив».

Чи не найсуттєвішою модифікацією зворотної семантики є втрата відповідним дієсловом агентивного компоненту (і, відповідно, виведенням на перший план «пацієнсності» учасника): пор. *‘людина хвилюється’* і *‘море хвилюється’* (від вітру), *‘хлопчик нахилився’* і *‘будинок нахилився’* (під дією сили тяжіння), *‘він ворухиться’* і *‘в нього волосся ворухиться’* (через занепокоєння), *‘ти змінився’* і *‘температура змінилася’* (під впливом обставин); зрозуміло, що відповідні ситуації можуть зумовлюватися і діями конкретних агентів (*‘температура змінилася, бо ти її відрегулював’*), але ці дії, так би мовити, виведені за кадр (пор. також *‘він примружився’* і *‘його очі примружилися’*). На позначення таких семантичних трансформацій використовується термін «декаузатив».

Основними джерелами для показників зворотності в мовах світу є наступні:

1. Частина тіла (з посесивними займенниками або без); мотивоване тим, що деякі фізичні дії виконавець якраз і спрямовує власне на своє тіло або на його частину.

2. Іменники зі значенням *‘особа’* / *‘власник’*; такий розвиток зумовлений близькістю семантики відповідних іменників і власне зворотних займенників.

3. Емфатичні маркери (у поєднанні із особовими займенниками або самостійно); інтенсифікатор підкреслює, що дія спрямована на себе, а не на когось іншого.

4. Особові займенники; тобто збіг референтів встановлюється на основі контексту.

5. Лексеми *‘повертатися’*, *‘знову’*, *‘назад’*; пор. власне термін «зворотність».

6. Іменник *‘відображення’*; пор. англ. reflex *‘відображення’* і reflexive *‘зворотний’*.

7. Прийменникові або післяйменникові групи.

Вживання зворотних «спецзасобів» може обмежуватися співвіднесенням з третьою особою («економне маркування», романські мови) або також поширитися на першу і другу (відповідно, «експресивне», зокрема українська).

Унаслідок перетворення автономних показників зворотності на зв'язані вони можуть ставати префіксами (як у зокрема ретороманському діалекті сурселван), суфіксами (чуваська), постфіксами (українська) або ж вибирати ту чи іншу позицію залежно від додаткових умов (литовська). Використання придієслівних показників очікувано пов'язане із загальною більшою кількістю обмежень, які особливо яскраво виявляють депонентні (*reflexiva tantum*) дієслова.

Деякі мови використовують зворотні показники тільки з екстрвертивними предикатами: для інтровертивних (дія яких зазвичай спрямована на себе) зворотна інтерпретація очікувана «за замовчуванням», через це в таких випадках може бути достатньо особових займенників. Якщо ж говорити про «непацієнтні» позиції, то в них співвіднесеність з підметом часто ще більш очікувана. Відповідно, для позиції посесора маємо англійське *she killed her/*herself's lover* «вона вбила її/свого коханця»; пор. також контраст у нігеро-конголезькій акан, де в об'єктній позиції присутній додатковий маркер зворотності, а в посесорній – ні (приклади Леонарда Фальца): *Mary hũĩ nẽ hõ* «Мері побачила себе», *John praa nẽ 'fie* «Джон підмів його/свій будинок».

У мові може бути наявний більш як один спосіб вказати на зворотність. Доволі поширене протиставлення легких і важких показників: перші частіше вживаються з інтровертивними дієсловами, а також схильні до ідіоматизації й часткової втрати продуктивності; для важких характерне використання зокрема за умов дискурсивної виділеності.

Розгляньмо часто обговорюваний у різних роботах контраст між нідерландськими показниками *zich* і *zichzelf*. Перший вживається з депонентними дієсловами: пор. *hij vergist *(zich)* «він помиляється», букв. «він забувається». Протиставлення на зразок *Max wast zich* «Макс миється» і *Max haat zichzelf* «Макс ненавидить себе» можна пояснити належністю першого предиката до класу інтровертивних. У нідерландській до цього класу, що не надто очікувано, належать у тому числі *ontwapenen* «роззброювати» і *branden* «спалювати», але Ерік Ройланд пояснює таку співвіднесеність афектованістю співвідносних з ними підметів і додає ще одну контрастну пару: *Jan snijdt zich* «Ян ріжеться» і *Jan ziet zichzelf* «Ян бачить себе». Можливе тільки *Henk hoorde zichzelf* «Генк почув себе», але в реченні з підйомом (оскільки піднятий аргумент не є співаргументом матричного предиката) рівноможливі *Henk hoorde zich/zichzelf zingen*, букв. «Генк почув себе співаючим». Легкий маркер використовується і для локативних контекстів на зразок *Max legt het boek achter zich* «Макс кладе книгу позаду себе»; пор. *Max praat over zichzelf* «Макс говорить про себе». Крім того, *zich* використовується в автокаузативних і декаузативних контекстах.

Спеціальні показники можуть передавати зворотню семантику в поєднанні не тільки з фінітними дієсловами, але й з віддієслівними іменниками: пор. англ. *self-control* ‘самоконтроль’, нім. *Eigenlob/Selbstlob* ‘самосхвалення’, франц. *autodérision* ‘самовисміювання’, *amour-propre* ‘самозакоханість’, кит. *zì ài* ‘самозакоханість’, грецьк. *afto-élenxos* ‘самоконтроль’, угорськ. *ön-becsülés* ‘самооцінка’, фінськ. *oma-kiitos* ‘самодопомога’, *itse-luottamus* ‘самовпевненість’ (зі статті Екегарда Кьоніга). Такі утворення, у свою чергу, можуть ставати джерелом для подальших деривацій: ‘самодисципліна’ → ‘самодисциплінований’.

У третьому розділі «**Структурні типи пасивних станів**» послідовно зіставлено і описано різновиди конструкцій, які використовуються для усунення кандидата на позицію агентива з числа синтаксичних актантів, не виключаючи його з «глибинних» учасників ситуації; у цьому полягає принципова різниця між пасивом і декаузативом: пор. пасивне ‘*будинок будувався* (кимсь)’ і декаузативне ‘*будинок нахилився* (*кимсь)’.

В українській пасивний стан виражається двома способами: за допомогою постфікса -ся і поєднанням зв’язкового дієслова ‘бути’ (нульового в теперішньому часі) з пасивним дієприкметником або формою на -но/-то (різниця між цими конструкціями обговорювалася в українському мовознавстві починаючи принаймні із С. С. Смеречинського). У кожній з таких конструкцій колишній агентив (якщо присутній) виражається орудним відмінком; якщо при цьому в реченні вже наявний учасник в орудному відмінку, цей учасник, як правило, зміщується «далі»: пор. ‘?*малюнок намальовано батьком олівцем*’ → ‘*малюнок намальовано батьком за допомогою олівця*’.

Пасиви з дієприкметниками «спеціалізуються» на передачі стативної семантики (що ускладнює використання з ними усунутих агентивів), а з формами на -но/-то – динамічної. Саме цим пояснюється контраст між наступними прикладами (з роботи Ю. В. Шевельова): ‘*основне значення слова зосереджене в корені*’ (стативне прочитання) і ‘?*основне значення слова зосереджено в корені*’ (подійне, хоча навряд можна говорити про те, що хтось його зосереджував). Відповідний контраст виявляється і в інших контекстах.

1. З прислівниками способу дії: ‘*церкву було обережно зачинено*’ / ‘?*церква була обережно зачинена*’.

2. За локалізації в часі: ‘*церкву було зачинено о третій*’, тобто ‘зачинили о третій’ / ‘*церква була зачинена о третій*’, тобто в цей час уже/ще була зачинена.

3. За вказання на проміжок часу: ‘*церква була зачинена протягом трьох хвилин*’, тобто перебувала в зачиненому стані / ‘*церкву було зачинено протягом трьох хвилин*’, тобто три хвилини тривали спроби зачинити церкву.

За нульової зв’язки пасиви з дієприкметниками або формами на -но/-то виражають значення перфекту: пор. ‘*міст збудовано* (і він досі функціонує)’ і ‘*міст було збудовано* (але потім, можливо, зруйновано)’.

У пасивних конструкціях із формами на -но/-то зберігається оформлення вихідного пацієнта і відсутнє узгодження з ним; це важлива особливість

української мови, оскільки більшість мов за пасивної трансформації «піднімають» пацієнтів в пріоритетнішу позицію автоматично. Такі перетворення додатково підтверджують те, що для пасива визначальним є не збільшення прагматичної ваги вихідного пацієнта, а усунення з пріоритетної позиції вихідного агента (після чого прагматична вага пацієнта теж може очевидним чином вирости, але вже в якості наслідку). Безагентивні пасиви дістали назву **безособових** (англ. impersonal passive).

В українській мові також присутні псевдопасивні трансформації: їх відрізняє від власне пасивних інакше оформлення усунутого агента (порівняно з оформленням канонічного агента-агенса). Відхилення від прототипового оформлення може бути пов'язане з інгерентною семантикою колишнього агента: пор. *‘двері відчинялися швейцарами’* і *‘двері відчинялися від вітру / ?вітром’*. Підставою для використання псевдопасивних конструкцій може також бути поточна семантика: пор. *‘у мене розбивалися тарілки’*, де дія концептуалізується скоріше як локалізатор результатів дії через, так би мовити, низьку, «ненавмисну», задіяність у процесі.

Псевдопасивність може також зумовлювати тип предиката. Пор. конверсивний підтип: пор. *‘річка віддзеркалює дерева’* → *‘дерева віддзеркалюються в річці’*, *‘вулкан вивергає попіл’* → *‘попіл вивергається з вулкану’*; особливістю таких перетворень є зокрема те, що усунутий агент у них не виключається з числа актантів (*‘?річка віддзеркалюється’*, *‘?попіл вивергається’*); крім того, вони зазвичай виражають локативні (часто стативні) відношення. Іншим підтипом є експерієнтивний: пор. *‘я пригадую учорашнє’* → *‘мені пригадується вчорашнє’* (цей приклад може одночасно передавати семантику «випадковості»), *‘ти його не образив’* → *‘він не образився на тебе’*, *‘екзамен не турбував його’* → *‘він не турбувався щодо екзамену’*, *‘я відчуваю інтерес’* → *‘(?мною) відчувається інтерес’*.

Останнім типом псевдопасивів є модальні. Значною мірою «допомогти» модальному переосмисленню можуть два типи контекстів: генеричний (пор. *‘молочні продукти збереглися в холодильнику’* про актуальну дію і *‘молочні продукти зберігаються в холодильнику’* = ‘зараз’ / ‘треба зберігати’) і заперечний (*‘двері не зачинилися’*, яке, окрім простої констатації, дозволяє прочитання ‘не змогли зачинити’). У контексті можливості такі висловлювання часто поєднуються з кваліфікаторами, які додатково визначають характер протікання дії, зумовлений властивостями власне вихідних пацієнтних учасників (*‘легко’*, *‘швидко’*, *‘з труднощами’* тощо): справді, фраза *‘ця книга читається’* – це скоріше тавтологізм, на відміну від *‘ця книга легко читається’* (= ‘читабельна’), а *‘ця книга не читається’* скоріше співвідносне з *‘погано читається’*.

Аналогічним чином можна виділяти безособові модальні псевдопасиви, у яких реалізація відповідних ситуацій полегшується / ускладнюється зовнішніми обставинами: пор. *‘(Івану) не спиться’* (= ‘Іван не може/хоче спати’), *‘(мені) тут легко дихається’*, *‘сьогодні йому не сміється’* (через заборону на повторне приєднання показника -ся форма дієслова не змінилася,

але змінилася діатеза), «дводативне» ‘*чомусь мені не дуже йому віриться*’ (або ‘*в це віриться*’).

Серед джерел походження пасивних конструкцій у мовах світу можна виділити наступні:

1. Номіналізовані речення; їх зближує з пасивними конструкціями тенденція до невказання на ініціатора дії.

2. Поєднання номіналізованих речень з дієсловами «приймання»; пор. ‘*я отримав попередження*’ ~ ‘*я був попереджений*’, з акцентуванням на результатах дії.

3. Спонукальні конструкції з кореферентністю агента і пацієнта; аналогічно до ситуації з пасивами, тут в агентивній позиції опиняється «постраждалий».

4. Комбінація зв'язкового дієслова зі смисловим або з результативним дієприкметником; пор. укр. ‘*лист був отриманий*’.

5. Власне декаузативи; при введенні в ситуацію «нового» ініціатора учасник у позиції агента переосмислюється як вихідний пацієнтивний.

6. Безособові конструкції; їх зближує з пасивними «фоновість» колишнього агента.

Еволюціонуючи у зв'язані морфеми, показники пасива можуть перетворитися на префікси (австроазійська *сре*), інфікси (маянські мови), циркумфікси (грузинська), постфікси (ісландська, українська), внутрішні флексії (індоіранська сингальська) тощо.

Ще одним важливим параметром є можливість вираження усунутого агента; серед мов, які користуються виключно «короткими» пасивами, можна назвати зокрема латиську, урду, арабську, амхарську, фіджійську. В окремих випадках синтаксична присутність колишнього агента може бути обов'язковою: пор. англ. *his first insult was followed *(by an even worse one)* ‘після його першого інсульту стався ще гірший’.

Класифікацію усунутих агентивів можна здійснити також на підставі їхнього оформлення: цю функцію може виконувати, наприклад, орудний відмінок або післяйменник з відповідним значенням (як зокрема в українській, англійській), локативний маркер (австралійська *каярділд*), генітивний відмінок або післяйменник (малагасійська), «спецпоказник» (іврит).

Інколи те чи інше «активне» речення може не мати пасивного аналогу. Це часто зумовлене низьким рівнем «подійності» відповідного предиката (‘*собака важить двадцять кілограмів*’ → ‘**двадцять кілограмів важаться собакою*’) або, як зазначає Анна Северська, слабким ефектом (англ. *the army was deserted by its commander-in-chief* ‘армію покинув головнокомандувач’ / * *the army was deserted by Private Smith* ‘армію покинув рядовий Сміт’) чи низьким рівнем (потенційної) агентивності (англ. *the house was entered by the thief* ‘у будинок було знайдено злодієм’ / * *the house was entered by the gas* ‘*у будинок було знайдено газом’) тощо; тобто, якщо спробувати узагальнити, факторами, які знижують загальний рівень семантичної перехідності речення. З іншого боку, інколи мови дозволяють утворювати пасив від очевидно

«низькоперехідних» предикацій з внутрішніми додатками: пор. лат. *pugna pugnata est*, букв. ‘битва бита’. Диктувати використання або невикористання пасивних конструкцій може також так звана ієрархія агентивності.

Якщо говорити про подальшу еволюцію пасивних показників, слід зазначити, що вони можуть зливатися з іншими показниками або з основою (утворюючи депонентні пасиви). Не виключений також розвиток, коли пасивні конструкції (тобто конструкції з немаркованим пацієнтивом і маркованим агентивом) можуть стати для мови базовими і, відповідно, зумовити її перехід до ергативної орієнтації.

Діахронічно нестійкі межі між безособовими конструкціями (позиція агентива вільна, усунутий агентив у інших позиціях не виразимий: ‘у документі йде мова про безпеку’ → ‘у документі йдеться про безпеку’), безособовими пасивами (усунутий агентив виразимий, але не в «рідній» позиції: ‘ми організували експедицію’ → ‘нами організовано експедицію’) і «особовими» пасивами (агентивну позицію займає колишній пацієнтивний учасник: ‘депутати ухвалили рішення’ → ‘рішення було ухвалене депутатами’). Можливі протиставлення відображені в таблиці (А – агентив, Р – пацієнтив).

Таблиця 1

Поділ між пасивами і безособовими конструкціями

	колишній А виразимий	колишній А не виразимий
Р → А	«особовий» пасив	«короткий» пасив
Р «на місці»	безособовий пасив	безособова конструкція

Контраст близьких «зовні» пасивів і безособових конструкцій наявний в іспанській мові. Як зауважує Дені Кресель, до першого з наступних речень, активного, може бути застосовано і пасивну трансформацію (незважаючи на збереження постдієслівної позиції, узгодження з предикатом починає контролювати колишній пацієнтив), і безособову (пацієнтив зберігає акузативно-дативний показник, а предикат отримує «замовчувальну» узгоджувальну форму): *el policia encontró a los ladrones* ‘полісмен знайшов злодіїв’, *se encontraron los ladrones* ‘злодії були знайдені’ (або ‘злодії зустрілися’, взаємне прочитання), *se encontró a los ladrones* ‘злодіїв було знайдено’. Усунутий агентив іспанська мова в таких конструкціях виражає «неохоче», але оскільки формально така можливість існує, можна вважати відповідні безособові конструкції безособовими пасивами.

Діахронічні дані засвідчують, що, наприклад, в італійській мові особові пасиви поступово «відвойовують територію» безособових конструкцій, а в ісландській відбувається зворотний процес; схожі протиставлення присутні в деяких інших індоєвропейських мовах, а також за межами індоєвропейської сім’ї.

Інколи (наприклад, у сингальській мові) представників окресленого континууму важко однозначно ідентифікувати, оскільки ознаки, на яких зазвичай засновується така «діагностика» (приіменні та узгоджувальні маркери, лінійне розташування), можуть не давати однозначної відповіді

щодо підвищення чи непідвищення пацієнтивного аргумента базової конструкції.

Крім того, іноді навіть у мовах однієї сім'ї відповідні перетворення «мов-сестер» можуть класифікуватися по-різному. Як стверджує Джордж Х'юїтт, історично споріднені безособові конструкції у валлійській та бретонській розрізняє те, що в першій з них можливо «уточнити» усунутий агентив, у другій – ні: пор. *pregethir Dydd Sul (gan y Parch. Elwyn Davies)* ‘помолиться в неділю (отцем Елвіном Девісом)’, *prezeg a raffer dissul (*gant an Tad Erwan Lagadeg)* ‘помолено буде в неділю (отцем Ерваном Лагадегом)’.

Пасивне перетворення може використовуватися і за ергативної орієнтації. У певному сенсі його значимість для відповідних базових конструкцій менша, оскільки агентив у них посідає не кодувально пріоритетну позицію і через це легше «піддається» еліпсації, а пацієнтивному учаснику немає потреби «підніматися» на його місце. З іншого боку, застосування пасива має під собою більшу мотивацію, якщо агентив бере «активнішу участь» у синтаксичних процесах (наприклад, контролює узгодження). Відповідно, Кінен і Драєр наводять пару прикладів з ескімосько-алеутської західногренландської, у другому з яких предикат узгоджується вже не з двома учасниками, а тільки з одним (абсолютивним): *inuit naniq takuaat* ‘люди (полярного) ведмедя бачили’, *naniq (inun-nit) takuniqarpuq* ‘(полярного) ведмедя (людьми) було побачено’.

ВИСНОВКИ

Для дослідження типів актантної структури в роботі передусім було розроблено принципи композиційного аналізу предикатів, а також тести на розмежування **актантів** і **сирконстантів**. У прототиповому випадку до актантів належать учасники, присутність яких передбачена тлумаченням предиката, а до сирконстантів – ті, що приєднуються «вільно». Відповідно, число актантів предиката визначає його **валентність**.

Було розглянуто сучасні підходи до виділення **семантичних ролей**. Питання про їхній точний перелік залишається відкритим, але навіть ті ролі, що виділяються більшістю дослідників, дозволяють проводити корисні внутрішньомовні й міжмовні зіставлення.

Наступним розглянутим поняттям стала **«діатеза»**: схема-співвідношення між синтаксичними позиціями предиката і семантичними ролями учасників, які заповнюють ці позиції. За багатьма критеріями «найважливішою» з точки зору синтаксичних процесів діатезою є перехідна. Для синтаксичних позицій, на яких опиняються учасники прототипової перехідної конструкції, використовуються терміни **«агентив»** і **«пацієнтив»**, а співвідносні з ними актанти найчастіше і є ядерними, тобто задіяними в різних синтаксичних процесах (узгодження, підйом тощо).

Завдяки зіставленню кодування «єдиноподібного» учасника неперехідних предикацій і двох головних учасників прототипових перехідних конструкцій було отримано п'ять можливих типів морфосинтаксичних

орієнтацій, основними з яких є акузативна і ергативна. Аналогічно до «перехідних» стратегій кодування ядерних актантів, оформлення пацієнтива було зіставлено з можливим оформленням реципієнтів і темативів (учасників «прототипової» двоперехідної конструкції; основними стратегіями виявилися індирективна й секундативна.

Були описані також основні властивості **конверсивів**: предикатів, які описують ту саму ситуацію з різних точок зору. До конверсивів належать у тому числі «прагматичні» **стани**, тобто пасив і антипасив. За широкого розуміння станів до них включаються також **актантні деривації**, тобто власне трансформації актантної структури.

За основу для класифікації засобів вираження зворотності було взято поділ на власне станові (придієслівні) і автономні (найчастіше – займенникові). Було встановлено, що придієслівні показники зазвичай походять з автономних, а основними джерелами для останніх є іменники, що позначають частини тіла, лексеми зі значенням ‘особа’, ‘власник’, ‘повертатися’, ‘знову’, ‘назад’, ‘відображення’, особові займенники або емфатичні маркери (а також їхні комбінації).

Було проведено детальний аналіз семантики зворотних показників. Зворотний предикат може бути переосмислений «метонімічно», передавати «автокаузативне» (ідіоматизоване) або «декаузативне» (за відсутності агенсних компонентів) значення.

За наявності в мові більш як одного способу вираження зворотності так звані легкі частіше виступають в ідіоматизованих контекстах і схильні до втрати продуктивності. Як засвідчив матеріал зокрема нідерландської й каннада, вибір між показниками зворотності може спиратися на доволі значну кількість факторів.

Визначальною характеристикою пасивних перетворень є усунення агентивного учасника із числа синтаксичних актантів (з автоматичним «звільненням» його синтаксичної позиції), хоча на семантичному рівні відповідний учасник зберігається. Підставою для використання пасивного стану є перерозподіл прагматичної ваги в реченні, внаслідок якого потенційний агентив позбувається прагматично пріоритетного статусу.

У процесі дослідження можливих джерел походження пасивних конструкцій було встановлено, що найпоширенішими з них є номіналізовані речення (у тому числі в поєднанні з дієсловами «приймання»), спонукальні конструкції з кореферентними агентивом і пацієнтивом, комбінація предиката-зв'язки зі смисловим дієсловом або з результативним дієприкметником, декаузативи, а також безособові конструкції. Зокрема два типи українських пасивів походять, відповідно, від поєднання дієслова-зв'язки з результативним дієприкметником і від декаузативів.

Було розглянуто можливі способи реалізації усунутого агентива. У більшості випадків він, позбуваючись синтаксично пріоритетної позиції, залишається невираженим; іноді таке невираження може бути обов'язковим, тобто в мові наявні тільки «короткі» пасиви. Якщо колишній агентив

виразимий, він найчастіше вводить непрямим відмінком або біляйменником.

На підставі відхилень оформлення усунутих агентивів від прототипового, властивого агентивам-агенсам, було виділено клас псевдопасивних перетворень. Причиною такої «неканонічності» може бути інгерентна або поточна семантика відповідного учасника, внаслідок чого він концептуалізується скоріше як причина або локалізація результатів дії. Псевдопасивність може також зумовлюватися типом предиката, як у випадку з конверсивними або експерієнтивними дієсловами, а також додатковими модальними відтінками.

Окремо було проаналізовано безособовий тип пасивних перетворень, за якого агентив звільнює свою позицію без «компенсаторного» просування в неї іншого учасника. Утворення таких пасивів можливе і від неперехідних, і від перехідних (рідше) предикацій, але в різних мовах існують додаткові обмеження на їхнє утворення (часто пов'язані з низьким рівнем динамічності або «агенсності»).

Перспективним до вирішення у подальших наукових розвідках вважаємо систематизацію інших структурних типів станів. Повноцінний систематизований опис трансформацій актантної структури повинен також включити в себе простеження (можливих) шляхів еволюції кодувальних показників, диференційованого маркування, розщепленої неперехідності, перемикання діатез, а також типів синтаксичних процесів і граматичних відношень; обов'язково при цьому враховувати матеріал «найвіддаленіших» мов, які лише в останні десятиліття почали описуватися лінгвістами: в Африці, Амазонії, Папуа – Новій Гвінеї.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНО В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

Публікації у фахових виданнях України

1. Федорінчик А. С. Ядерні актанти як елементи перспективи речення / А. С. Федорінчик // Мова і культура (Науковий журнал). – Випуск 13. – Т. V (141). – Київ : Видавничий дім Д. Бураго, 2010. – С. 423-428.
2. Федорінчик А. С. Явище розщепленої неперехідності / А. С. Федорінчик // Мова і культура (Науковий журнал). – Випуск 14. – Т. II (148). – Київ : Видавничий дім Д. Бураго, 2011. – С. 360-366.
3. Федорінчик А. С. Можливі бачення стратегій морфологічного кодування ядерних дієслівних актантів / А. С. Федорінчик // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Випуск 1 (226), Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2012. – С. 130-135.

4. Федорінчик А. С. Тета-теорія: шляхами локалістів / А. С. Федорінчик // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2012. – Вип. 33. – С. 134-139.

5. Федорінчик А. С. Дитранзитивність / А. С. Федорінчик // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського: Лінгвістичні науки: [зб. наук. пр.]. – Вип. 23, Одеса: «Астропринт», 2016. – С. 115-124.

Публікації у наукових періодичних виданнях інших держав

6. Федоринчик А. С. История изучения явления эргативности / А. С. Федоринчик // Инновации в технологиях и образовании: сб. ст. участников VII Международной научно-практической конференции «Инновации в технологиях и образовании»: 28-29 марта 2014 г.: в 4 ч.– Ч. 4. – Белово: Изд-во филиала КузГТУ в г. Белово, Россия; Изд-во ун-та «Св. Кирилла и Св. Мефодия», Велико Тырново, Болгария, 2014. – С. 76-83.

АНОТАЦІЯ

Федорінчик А. С. Стратегії кодування ядерних дієслівних актантів.

– Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.15 – загальне мовознавство. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» МОН України. – Одеса, 2017.

Дослідження присвячене основам архітектури речення: його актантній структурі. Окрім базових принципів його побудови, розглянуто основні характеристики двох можливих станових перетворень: зворотного і пасивного.

У роботі розроблено послідовний підхід до аналізу структури предикації: розкладу заданого предиката на елементарні підситуації, тести на приналежність учасників до актантів або сирконстантів, принципи виділення переліку семантичних ролей. Окреслено підходи до формування діатез як схем-відповідностей між семантичними ролями і синтаксичними позиціями, проаналізовано співвідношення між семантичною та синтаксичною перехідністю. На підставі виділення прототипово перехідних і двоперехідних речень і кодування в них ядерних актантів виділені основні типи морфосинтаксичних орієнтацій: відповідно, акузативна, ергативна; індирективна, секундативна. Після розгляду базових характеристик конверсивності й станових перетворень як способів переходу до іншої діатези детально описано синхронічні й діахронічні принципи використання засобів вираження зворотності, а також різних типів пасивних, псевдопасивних та інших функціонально близьких до них конструкцій.

Ключові слова: предикат, актант, сирконстант, семантичні ролі, діатеза, перехідність, агентив, пацієнтив, акузативність, ергативність, конверсиви, стани, зворотність, пасив.

АННОТАЦІЯ

Федоринчик А. С. Стратегии кодирования ядерных глагольных актантов. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.15 – общее языкознание. – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского» МОН Украины. – Одесса, 2017.

Исследование посвящено основам архитектуры предложения: его актантной структуре. Кроме базовых принципов его построения, рассмотрены основные характеристики двух возможных залоговых преобразований: возвратного и пассивного.

В работе разработан последовательный подход к анализу структуры предикации: разложение заданного предиката на элементарные подситуации, тесты на принадлежность участников к классу актантов или сирконстантов, принципы выделения перечня семантических ролей. Описаны подходы к формированию диатез как схем-соответствий между семантическими ролями и синтаксическими позициями, проанализированы соотношения между семантической и синтаксической переходностью. На основании выделения прототипически переходных и двупереходных предложений и кодирования в них ядерных актантов выделены основные типы морфосинтаксических ориентаций: аккумулятивная и эргативная (для переходных построений), индирективная и секундативная (для двупереходных). Рассмотрены базовые характеристики конверсивности и залоговых преобразований как способов перехода к другой диатезе.

Подробно описаны особенности функционирования средств маркирования возвратности: как автономных (аналитических), так и приглагольных (связанных). Проанализированы источники происхождения возвратных показателей, а также возможная последующая эволюция их формы и семантики. Рассмотрены возможные ограничения на область связывания. В случае наличия в языке более чем одного показателя возвратности установлено, чем может быть мотивирован выбор того или иного из них. Особое внимание уделено «приименным» возвратным маркерам.

Вторым подробно рассмотренным залогом является пассивный. Были определены его базовые характеристики, установлены источники происхождения для пассивных конструкций, а также их структурные разновидности. Рассмотрены факторы, которые могут запрещать использование пассивной трансформации или, наоборот, делать её обязательной. Отдельное внимание уделено псевдопассивным трансформациям, обусловленным сниженной ингерентной или текущей «агенсностью» соответствующего участника, низкой динамичностью

предиката (конверсивные и экспериментивные псевдопассивы) или дополнительными модальными оттенками. Также проанализированы сценарии дальнейшей эволюции пассивных конструкций, в том числе переосознания пассивных конструкций как базовых и, соответственно, смены морфосинтаксической ориентации на эргативную. Выделен и охарактеризован класс безличных пассивов; подробно обсуждены случаи колебаний между безличными конструкциями, безличными и «личными» пассивами. Рассмотрены особенности функционирования пассивных преобразований при эргативной ориентации.

Ключевые слова: предикат, актанта, сирконстант, семантические роли, диатеза, переходность, агентив, пациентив, аккумулятивность, эргативность, конверсивы, залого, возвратность, пассив.

SUMMARY

Fedorinchuk Artem S. Strategies of nuclear verbal actants' coding. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philology. Speciality 10.02.15 – General Linguistics. – The State Institution “South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky” of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Odesa, 2017.

The research studies basic principles of sentence architecture: its actant structure. Besides the fundamental principles of its construction, the thesis describes the main characteristics of two voices: the reflexive and the passive.

It was provided a consistent way to analyze the predicate structure: how to decompose a given predicate to elementary subsituations, how to distribute participants between actant- and circonstant-classes, the basic principles of forming a list of semantic roles. Diatheses are described as mapping schemes between semantic roles and syntactic positions, the research also examines a correspondence between semantic and syntactic transitivity. On the grounds of coding of nuclear actants in prototypical transitive and ditransitive sentences, we can speak about the main types of morphosyntactic orientations: accusative, ergative; indirective, secundative. After a short analysis of conversivity and voices as diathesis-changing operations, the thesis provides a detailed description of synchronic and diachronic principles of reflexive marking and different types of passive, pseudopassive and other functionally close constructions.

Key words: predicate, actant, circonstant, semantic roles, diathesis, transitivity, agentive, patientive, accusativity, ergativity, conversive, voice, reflexive, passive.